

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏLAƏDDİN SABİT BOSNƏVİ “KÜLLİYYAT”ININ TEKSTOLOJİ TƏDQIQI VƏ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5721.01 – Mətnşünaslıq, mənəvi, mədəni irsə dair
qədim əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi, tədqiqi və
nəşrə hazırlanması)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şəhla Vahid qızı Xəlilli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2022

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Şərqlər ölkələri türkdilli əlyazmaların tədqiqi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azadə Şahbaz qızı Musayeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Kamandar Kazım oğlu Şərifov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İnci Təvəkgül qızı Qasımlı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlahə Xələddin qızı Vəliyeva

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının

sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının

elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İlhamə Mürsəl qızı Gültəkin

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent

Yaqub Məhərrəm oğlu Babayev

İŞİN ELMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Əlaəddin Sabit Bosnəvi dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Onun həyatı, yaradıcılığı, dövrü, əsərlərinin öyrənilməsi, şeirlərinə yazılan nəzirələrin, şairin özünün təsirlənərək yazdığı şeir və nəzirələrin üzə çıxarılması böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında indiyədək araşdırılmamış Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyat və yaradıcılığının, onun ədəbi əsərlərinin tədqiq olunub elmi ictimaiyyətə çatdırılması həll olunmalı vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur.

Zəmanəsinin məşhur şairlərindən olan Nabi ilə eyni dövrdə yaşayan Əlaəddin Sabit Bosnəvi o çağlarda Nəbidən sonra digər şairlərlə müqayisədə daha məşhur olmuşdur. Yaradıcılığı ilə tanışlıq onun yenilikçi bir şair olduğundan xəbər verir. Maraqlıdır ki, Əlaəddin Sabit Bosnəvi ona qədər hər şairin yazmağa cəsarət etmədiyi bir tərzdə yazmışdır. Bununla belə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Odur ki, bu tədqiqat əsəri ilə Sabit elmi ictimaiyyətə tanıtılaraq təqdim edilir.

Folklor nümunələrini, xüsusilə atalar sözləri və zərb-məsəlləri yazdığı qəzəl, qəsidə və məsnəvilərə gətirən Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əsərləri araşdırıldıqca türk folklorunun zənginliyi üzə çıxır. Onun əsərlərinin öyrənilməsi, bugünkü folklor nümunələri ilə müqayisə edilməsi əhəmiyyətli hadisə olub, yaddan çıxmış, unudulmuş xalq deyimlərinin, atalar sözlərinin bərpa edilməsinə də yardım göstərə biləcək mahiyyətdədir. Bu baxımdan Sabit yaradıcılığı unudulmuş dil faktları və folklor materiallarının üzə çıxarılması baxımından dil tariximiz və folklorşünaslığımız üçün də əhəmiyyətlidir. Bir sözlə Sabit və onun zəngin ədəbi irsinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına qazandırılması aktualdır.

Aparığımız araşdırmalar zamanı Əlaəddin Sabit Bosnəvi “Külliyat”ının dünya kitabxanalarında 65 əlyazma nüsxəsinin saxlanıldığı müəyyən edilmişdir. Həmin nüsxələr görkəmli alim, f.ü.e.d., professor Azadə Musayevanın “Uziçeli Əlaəddin Sabit və əlyazmaları ilə bağlı ilkin sistemləşdirilmiş bilgilər” adlı məqaləsində

öz əksini tapmışdır. Əlaəddin Sabit Bosnəviyə məxsus əlyazma nüsxələri London, Marburq, Berlin, Sankt Peterburq, Vatikan, Upsala, İstanbul, Kayseri, Ədirnə, Kütahya, Konya, Bakı, kitabxanalarında muhafizə olunur. Təkcə İstanbul kitabxanalarında (Ayasofiya kitabxanası, Millət kitabxanası, Süleymaniyyə kitabxanası, Topqarı Sarayı Muzeyi kitabxanası, İstanbul Universiteti kitabxanası, Bəyazid Dövlət kitabxanası, Köprülü kitabxanası) 38-ə yaxın nüsxəsi mövcuddur. Bunlardan əlavə şairin əsərlərindən ibarət bir neçə əlyazmanın bəzi Şərq əlyazmaları kataloqlarında təsviri vardır. Əlaəddin Sabit Bosnəvi "Küllüyyat"ının AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan yeganə nüsxəsi isə tərəfimizdən geniş tədqiqata cəlb edilmişdir.

Türk tədqiqatçısı Turqut Karacan Türkiyə kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələrindən istifadə edərək Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyat və yaradıcılığını tədqiq etmiş, onun "Divan"ını, "Zəfərnəmə", "Dərənəmə", "Ədhəm və Hüma" mənzumələrini müasir türk dilinə uyğunlaşdıraraq nəşr etdirmişdir. Lakin Turqut Karacanın tədqiqatı bir növ yarımçıq qalmış, onun Bakı nüsxəsindəki "Divan"ı, "Bərbərnəmə", "Dərənəmə" və "Əmrülleys" mənzumələri, müxtəlif janrlı şeirləri, onların fərqli xüsusiyyətləri, müqayisəli-tekstoloji tədqiqi araşdırmadan kənar qalmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nə Sabit Bosnəvi yaradıcılığı, nə də onun Bakı "Küllüyyat"ı indiyə qədər tədqiqat obyektı olmamışdır. Düşünürəm ki, Sabit Bosnəvinin əsərlərinin dilimizə uyğunlaşdırılması və nəşr edilməsi ədəbiyyatımıza yenilik gətirəcəkdir.

Tarixə diqqət yetirsək görürük ki, Türk ədəbiyyatşünaslığına böyük töhfələr verən şairlərin bir çoxu Balkan ölkələrinin şəhərlərində dünyaya göz açıb. Bu cəhətdən Bosniya da türk ədəbiyyatşünaslığında mühüm rol oynayan ölkələrdən biridir. 1463-cü ildə Osmanlı sultanı Fateh Sultan Mehmetin (1432-1481) fəthindən sonra bosniyalılar İslam dinini qəbul etmiş və o bölgənin tarixi Osmanlı tarixi ilə bütövləşmişdir. Osmanlı hakimiyyəti illərində bosniyalılar dövlətin hərbi, elmi, ədəbi və idarəçilik sahələrində mühüm vəzifələrdə çalışmışlar. Məsələn, XVI-XVII əsrlərdə Osmanlı dövlətində 22 bosniyalı vəzir vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi. Xatırladaq ki, türk ədəbiyyatşünaslığında Bosniyada yaşayıb-yaradan, türk dilində şeirlər

yazan və ya əslən bosniyalı olub Osmanlı dövlətində yaşayıb-yaradan, türk dilində yazan şairlər də hələlik tədqiqat obyektı olmamışdır. Əlaəddin Sabit Bosnəvi irsinin tədqiqata cəlb edilməsi bu baxımdan da vacib və aktualdır. Bir sözlə, araşdırma Balkanlardan olub Osmanlı dövlətində yaşayıb-yaradan, türk dilində yazan bir şairin və onun ədəbi irsinin əhatəli şəkildə tanıtılması və elmə təqdim olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Ortaya qoyduğumuz bu tədqiqat işində Sabit Bosnəvinin Bakı “Küllüyyat”ı tədqiq edilərkən digər nüsxələr üzərində də müqayisəli-tekstoloji təhlil aparılmışdır. Nəticədə ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində olan qrafik və orfoqrafik xüsusiyyət, leksik və qrammatik fərqlərin aşkar olunaraq göstərilməsi şairin əsərlərinin tekstoloji baxımdan tədqiqi sahəsində də görülən vacib bir işdir.

Dissertasiya işinin yazılması və müqayisəli təhlillərin aparılması üçün Sabit Bosnəvinin ayrı-ayrı yerlərdə saxlanılan səkkiz əlyazma nüsxəsindən istifadə olunmuşdur. Ankara Milli Kitabxanasından iki, Topqapı Sarayı Muzeyi Kitabxanasından dörd, Kayseri Raşit Əfəndi Kitabxanasından isə bir nüsxə tədqiqata cəlb edilmişdir. Sabit Bosnəvi “Küllüyyat”ının AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan M-25 şifrlı nüsxəsi isə tərəfimizdən ilk dəfə tədqiq olunur, şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətni hazırlanır.

Üzərindən 31 il keçməsinə baxmayaraq Turqut Karacanın tədqiq etdiyi və 1991-ci ildə Sivasda nəşr etdirdiyi “Əlaəddin Sabit Divanı” əsəri hələlik Sabit Bosnəvi və onun əsərləri haqqında yazılmış ən dolğun araşdırma deyil. Xatırladaq ki, o, Ə.S.Bosnəvi əlyazmalarının bir çox nüsxələri üzərində araşdırma aparmış, qaynaqların verdiyi məlumatlardan və “Divan”dan faydalanaraq, şairin həyatını işıqlandırmışdır. Sabitin özünün təsirləndiyi və yaradıcılığından təsirlənən şairləri də qeyd etmişdir.

Turqut Karacan araşdırdığı nüsxələrdən heç birini şairin avtoqraf nüsxəsi kimi qəbul etməmişdir. O, Bakı nüsxəsini də araşdırmaya cəlb etmək istəsə də, bu nüsxəni əldə edə bilməmişdir. Turqut Karacan əldə etdiyi nüsxələr içərisində ən zəngin və səliqəli hesab etdiyi səkkiz nüsxəni tədqiq etmiş, bu nüsxələrin avtoqrafa daha yaxın olduğunu irəli sürmüşdür.

Tədqiqat işində Sabit Bosnəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında

yazılmış təzkirələrdən (Salim təzkirəsi, Səfayi təzkirəsi və s.), Şərq əlyazma kataloqlarından (Basılı Divanlar Kataloqu, Türkcə Yazmalar Kataloqu və s.), ensiklopediyalardan (Türk Ensiklopediyası (Ö.F.Akün), İslam Ensiklopediyası (Ö.F.Akün) və s., ədəbiyyat tarixlərindən (Rəsimli Türk Ədəbiyyatı Tarixi (N.S.Banarlı), Türk Ədəbiyyatı Tarixi (V.M.Kocatürk) və s. istifadə edilmişdir¹. Bu mənbələrin bəzilərində şairin həyatı, yaradıcılığı haqqında geniş, bəzilərinde ümumi, bəzilərinde isə qısa məlumatlar var. Bəzi mənbələrdə isə əsərləri haqqında məlumat və əsərlərindən parçalara yer verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Əlaəddin Sabit Bosnəvinin dövrünü, həyatını və ədəbi irsini öyrənmək, əsərləri haqqında, anadan olduğu Balkan yarımadasında yaranan türk ədəbi mühiti, bu mühitdə yetişən şairlər haqqında məlumat vermək, onun ədəbi irsindən təsirlənən şairlərin adlarını çəkərək, şeirlərinə yazılan nəzirələrdən nümunələr gətirmək, həmçinin şairin özünün yazdığı nəzirələrdən örnəklər vermək, bundan başqa şairin “Külliyat”ını müqayisəli-tekstoloji təhlil etmək, poetik xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün qarşıya qoyulan vəzifələri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “Külliyat”ının tədqiq tarixini, müxtəlif mənbələrdən şairin dövrünü, həyatını və ədəbi irsini araşdıraraq öyrənmək və üzə çıxarmaq;

- Balkan yarımadasında yaranmış türk ədəbi mühiti, bu mühitdə yetişən şairlər haqqında məlumat vermək;

- Əlaəddin Sabit Bosnəvinin ədəbi irsindən təsirlənən şairləri üzə çıxarmaq, onun şeirlərinə yazılan nəzirələri göstərmək, şairin

---

¹Safayi, M. Tezkire-i Safayi / tərt. ed. P.Çapan. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, - 2005, - s.125-133.; Salim. Tezkire-i Salim / Salim. - Dersaadet: Akdam Matbaası, - h. 1315, - s. 190-192.; Basılı Divanlar Kataloqu. / tərt. ed. H.İpekten, M.İsen. - Ankara: Akçağ, - 1997, - 137 s.; Türkiyə yazmaları toplu kataloqu. - Ankara: - 1987, - 415 s. Akün, Ö.F. Sabit // İslam Ansiklopedisi [10. Cilt] / Ö.F.Akün. - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, - 1966, - s. 10-14.; Akün, Ö.F. Sabit // Türk Ansiklopedisi, [XXVII cilt] / Ö.F.Akün. - Ankara: Milli Eğitim Basımevi, - 1978, - s. 499-501.; Banarlı, N.S. Rəsimli Türk Edebiyatı tarihi [2 ciltte] / N.S.Banarlı. 2. cilt. - İstanbul: Yedigün, -1948, - s. 677-679.; Kocatürk, V.M. Türk edebiyatı tarihi / V.M.Kocatürk. - Ankara: Edebiyat, - 1964, - 856 s.

özünün yazdığı nəzirələri tədqiqata cəlb etmək;

- Əlaəddin Sabit Bosnəvi “Küllüyyat”ının nüsxələrini əldə edərək onların elmi-paleoqrafik təsvirini vermək;

- “Küllüyyat”ı əldə olunmuş nüsxələrlə və Turqut Karacanın nəşri ilə müqayisə edərək tekstoloji baxımdan araşdırmaq, nüsxələr arasında olan müxtəliflikləri ortaya çıxarmaq;

- Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “Küllüyyat”ının janr tərkibini, bədii təsvir və ifadə vasitələrini, dilini və üslubunu, xalq yaradıcılığı ilə bağlılığını öyrənərək poetik cəhətdən tədqiq etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı müasir mətnşünaslığın nəzəri müddəaları əsas götürülmüşdür. Belə ki, Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “Küllüyyat”ının əlyazma nüsxələrinin paloeqrafik, qrafik və orfoqrafik, mətnşünaslıq, poetik xüsusiyyətləri tədqiq edilərkən elmi-təsviri, elmi-nəzəri, elmi-müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Balkan yarımadasında doğulan, Osmanlı dövlətində ədəbi fəaliyyətini davam etdirən dövrünün məşhur şairlərindən olan Əlaəddin Sabit Bosnəvi elmi ictimaiyyətə tanındır.

2. XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətində siyasi və hərbi təlatümlər baş versə də türk ədəbiyyatı ən parlaq və məhsuldar dövrünü yaşamışdır. Həmin siyasi hadisələrin şahidi olan Əlaəddin Sabit öz əsərlərində bunları əks etdirmişdir.

3. Daha çox zərbi-məsəlləri, atalar sözlərini, gündəlik danışiq dilinin ünsürlərini şeirlərində istifadə edən şair yerliləşmə, məhəlliləşmə tərzində yazmışdır.

4. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əsərlərinin dünya kitabxanalarında saxlanılan altmış beş əlyazma nüsxəsi təsvir olunur. Əldə etdiyimiz səkkiz nüsxənin isə geniş şəkildə elmi-paleoqrafik təsviri verilmişdir.

5. Səkkiz ədəd nüsxə mətnşünaslıq baxımından qarşılaşdırılaraq müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

6. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əlyazma nüsxələrində olan qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri – fərqləri və s. hadisələr aşkara çıxarılır.

7. Sabit klassik divan şeirinin bütün xüsusiyyətlərinə bələddir. O, qəsidə, tərcibənd, məsnəvi janrında daha çox uğur qazanmışdır. Şair divan şeirinin digər janrlarında da (rübai, qitə, maddeyi-tarix, lügəz,

müsəddəs, müfrəd) çıxış etmişdir.

8. Ələddin Sabit Bosnəvinin yaradıcılığında klassik poeziya ənənələrinə uyğun olaraq ərəb və fars dillərində sözlər əksəriyyət təşkil etdiyi kimi başqalarında şeirə heç daxil edilməyən bir çox türk dilində sözlər də mühüm yer tutur.

9. Sabit xalq deyimləri və atalar sözləri ilə meydana gətirdiyi şeirini söz oyunları, kinayə və təzadlar üzərində qurmuşdur. Onun əsərlərində şeirlərini daha da gözəlləşdirən təkrir, kinayə, təzad, bədii xitab, bədii sual, mübaligə, təşbeh, epitet, istiarə kimi bədii ifadə və təsvir vasitələri qarşımıza çıxır.

10. Tədqiqat işində Ələddin Sabit Bosnəvinin həyatı və ədəbi yaradıcılığına işıq tutulmuş, əsərlərinin əlyazma nüsxələri kataloqlardan müəyyənləşdirilərək bir fəsildə toplanmış, elmi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi bu günədək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında araşdırılmayan Sabit Bosnəvinin həyatı və “Küllüyyat”ının tədqiqindən ibarətdir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Ələddin Sabit Bosnəvinin həyatı və yaradıcılığı, “Küllüyyat”ı haqqında geniş və ətraflı məlumat verilmişdir. “Küllüyyat”ın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-25 şifri altında qorunan nüsxəsi əsas götürülmüş, əldə edilən digər yeddi nüsxə ilə qarşılaşdırılaraq sistemli şəkildə müqayisəli-tekstoloji təhlil aparılmış və elmi-tənqidi mətn hazırlanmışdır. Eyni zamanda dissertasiyada Ələddin Sabit Bosnəvinin ədəbi irsindəki poetik xüsusiyyətlər də araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Türkdilli ədəbiyyatın mühüm nümayəndəsi Ələddin Sabit Bosnəvinin həyatı, yaradıcılığı, xüsusilə “Küllüyyat”ının öyrənilməsi elmi nəzəri əhəmiyyətə malik olub, mətnşünaslığın müxtəlif məsələlərinə münasibət bildirməyə imkan vermişdir. Belə ki, dissertasiyada Sabitin yaradıcılığından bəhs edən mənbələrin ortaya çıxarılması, tədqiq tarixinin sistemləşdirilməsi, əlyazma nüsxələrinin təhlil olunması, nüsxələrdə təhriflərin müəyyən edilməsi kimi nəzəri məsələlər həll edilmişdir. Mətnşünaslığın tədqiq metodlarına uyğun olaraq təhlillər elmi-paleoqrafik, qrafik-orfoqrafik və “Küllüyyat”ın bir neçə nüsxəsinin müqayisəli tədqiqi əsasında aparılmışdır. Atribusiya

baxımından Bakı nüsxəsinin orijinallığı, unikallığı, tarixiliyi, əsilliyi üzə çıxarılmış, avtoqraf nüsxəsi olmasına münasibət bildirilmişdir. Bundan başqa şairin ədəbiyyatşünasların sadəcə adını çəkdiyi əsərlərinin mövzuları ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmişdir. Ə.S.Bosnəvi “Küllüyyat”ının dili və üslubunun öyrənilməsi nəzəri baxımdan dilçiliyə də yeni material verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə dissertasiya işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Osmanlı-Türk ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından faydalıdır. Tədqiqat işi şairin həyatı, ədəbi irsi, əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına qazandırılmasında, ədəbiyyat tarixlərində yer verilməsində yararlı mənbədir. Mətnşünaslıq üzrə araşdırma aparən tədqiqatçılar dissertasiya işinin tekstoloji təhlillərindən yararlanırlar. Ə.S.Bosnəvinin həyatı və yaradıcılığı elm aləminə ilk dəfə geniş və əhatəli şəkildə təqdim olunan tədqiqat işindən mətnşünaslar, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, folklorşünaslar, tarixçilər, etnoqraflar istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Şərq ölkələri türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin məzmununu əhatə edən bir sıra məqalələr müxtəlif elmi məcmuələr və jurnallarda öz əksini tapmış, beynəlxalq konfransların materiallarında çap olunmuşdur. Müəllif Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “Ədhəm və Hüma” məsnəvisini altı nüsxə əsasında müqayisəli tekstoloji təhlil edərək transfoneliterasiya olunmuş mətni kitab şəklində nəşr etdirmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Dissertasiya işi giriş (13178 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 3 paraqraf -55259 şərti işarə; ikinci fəsil 3 paraqraf - 89802 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paraqraf- 64270 şərti işarə) nəticə (7936), istifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik siyahısından, əlavələrdən və ümumilikdə 177 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi - 230445 şərti işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, onun elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, obyekt və metodlarından bəhs edilir, işin aprobasiyası və quruluşu göstərilir. Dissertasiya üç fəsildən ibarətdir.

Birinci fəsil “**Əlaəddin Sabit Bosnəvi və “Küllüyyat”ı**” adlanır. Birinci fəsildə üç yarımfəsil var. “**Əlaəddin Sabit Bosnəvinin dövrü, həyatı və yaradıcılığı**” adlanan ilk yarımfəsildə Əlaəddin Sabit Bosnəvinin yaşadığı dövrün ədəbi-siyasi hadisələri, şairin həyatı və yaradıcılığı öz əksini tapmışdır. Belə ki, Sabitin yaşadığı XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəli müzəffər ümumtürk tarixinin sona çatdığı və geniş sahələrdə geriləmənin başladığı dövr kimi səciyyələnir. XVII əsrdə Səfəvi şahı I Abbasın (1571-1629) təzyiqi ilə Osmanlı dövləti şərqdə əvvəlki sərhədlərinə dönmüş, qərbdə isə Dunayın cənubuna qədər geri çəkilmişdi. Dünya siyasətində üstünlüyünü Avropa dövlətlərinə verməyə başlayan Osmanlı dövləti siyasi və sosial durğunluq keçirirdi. Bununla yanaşı, dövlət təşkilatı, hərbi struktur və iqtisadiyyat böyük sarsıntılara məruz qalmışdı. İdarəçiliyin, ordunun və maliyyənin, dolayısı ilə dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində İstanbul, Anadolu və bəzi əyalətlərdə bu vəziyyətdən istifadə edənlərin təşviqi nəticəsində üsyanlar baş qaldırmışdır.

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatlara təzkirə, ensiklopediya, dərslik və elmi ədəbiyyatlarda rast gəlinir. Araşdırma zamanı ensiklopediya və ayrı-ayrı elmi əsərlərdəki məlumatların əsasən eyni və təkrar olduğu görünür. Ensiklopediya və digər müasir mənbələrdə verilmiş məlumatların əksəriyyəti isə təzkirələrə əsaslanır.

Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən əsl adı Əlaəddin Əli Sabit Bosnəvi olan şair Bosniyanın (indiki Serbiya) Üziçə qəsəbəsində doğulmuşdur. Təzkirələrin heç birində onun doğum tarixi göstərilməmişdir. Sonralar “Türk dili və ədəbiyyatı ensiklopediyası”, “İslam ensiklopediyası” və “Türk ensiklopediyası”nda Əlaəddin Sabit Bosnəvi haqqında ilk araşdırmaların müəllifi Yan Rıpkaya əsaslanaraq

şairin hicri 1060-cı (miladi 1650) ildə anadan olduğu yazılır². Şair ilk təhsilini Bosniyanın sayılıb-seçilən alimlərindən olan Xəlil əfəndidən almışdır. Sonra təhsilini davam etdirmək üçün İstanbulla gəlmişdir. Erkən yaşlarından şeir yazmağa başlayan gənc Sabitin yaradıcılığında yeni mərhələ başlanır. Özünə himayədar axtaran gənc şair nəhayət ki, müxtəlif qəsidələr təqdim edərək hörmətini qazanmağa çalışdığı dəniz kapitanı Seydizadə Məhməd Paşanın yaşadığı ərazi dairəsinə imam təyin edilir. Osmanlı-Türk ədəbiyyatının böyük tədqiqatçısı Məhməd Sürəyyanın “Sicilli-Osmani” əsərində qeyd olunur ki, şairin İstanbulla gəlməsi himayədarı Seydizadə Məhməd Paşa Rumeli valiliyindən dəniz kapitanlığına hicri 1086-cı ilin şəvval ayında (miladi dekabr, 1675) təyin olunmasından əvvəl təsadüf edir³. Məhməd Paşanın ətrafında özünü göstərməyi bacaran və önəmli şəxslərlə əlaqə qura bilmək imkanı əldə edən Əlaəddin Sabit Bosnəvi himayədarı haqqında yazdığı qəsidələrinin birində qazandığı şöhrətə görə ona borclu olduğunu bildirir:

Yenə övsafına ağaz edəlim anın kim,
Baisi-şöhrəti-əşarı-cihangirimdür⁴.

Əlaəddin Sabit Bosnəvi hicri 1089-cu ilin rəbiül-axir ayında (miladi iyun, 1678) Məhməd Paşanın vasitəsilə Şeyxülislam Əli əfəndinin yanında müəllim (maaşsız işçi) olur. Əlaəddin Sabit Bosnəvi “Divanı”nın Fərid Kama aid olan nüsxəsindəki qeyddə onun Ləlizadə ailəsinin kürəkəni olduğu göstərilir⁵. Şairin bayramilik təriqəti ilə əlaqəsi məhz bu ailəyə mənsub olduğuna görədir. Təzkirə

² Türk dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. 7. cilt. - İstanbul: Dergah, - 1980, - s. 386-387.; İslam Ansiklopedisi. [XII cilt]. - İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, - 1979, - 1093 s.; Türk Ansiklopedisi. XXVII. cilt. - Ankara: Milli Eğitim Basımevi, - 1978, - s. 499-500.; Rypka, Y. Beiträge zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit / Y.Rypka. - Prague: Nákl. Filosofické fakulty University Karlovy, - 1924, - 164 p.

³ Mehmed, S. Sicilli-Osmani / S.Mehmed. - İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, - 1996, s. 61.

⁴ Sabit külliyyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu, M-25, - h.1124, s. 104

⁵ Kam, F. Bəzi Şairlerimiz Hakkında Tahlili İntikadi Mutalaat // Peyamı-Sabah / F.Kam. - 1922. № 1119, - 1126 s.

müəllifi Salim Əlaəddin Sabit Bosnəvinin 40 axça maaşla müdərriyyə qədər yüksəldiyini, işdən çıxarıldıqdan sonra işə qazı olmağı üstün tutduğunu yazır⁶. Şairin dövrün baş vəziri Qara İbrahim Paşaya hicri 1096-cı ildə (miladi 1685) yazdığı bir qəsidədə işdən çıxarılması və qürbətdə qalmasına görə şikayət etdiyi, qazı vəzifəsinə təyin olunmaq istədiyi görünür.

Hicri 1102-cı il cəmədiül-əvvəl ayında (miladi fevral 1690) Əlaəddin Sabit Bosnəvi Ədirnəyə gələn Səlim Gəraya Prekop və Kaçanik zəfərlərini təbrik etmək üçün qəsidə təqdim edir. Həmin qəsidədən görünür ki, şair hicri 1098-ci ilin ortalarından (miladi 1687) günlərini Ədirnədə maaşsız işlə və ailəsindən uzaqda keçirib. Qəsidədən Səlim Gərayın şərəfinə “Zəfərnəmə” əsəri yazdığı və həmin əsərə görə onun iltifatını qazandığı, Kırmda Kəfə şəhərinin qazılığına təyin olunmasını xahiş etdiyi görünür. Əbdülqaffar ibn Həsən Kırımın yazdığına görə Əlaəddin Sabit Bosnəvi öz istəyi əsasında Kəfə şəhərində saniyə rütbəsilə qazı təyin olunur⁷.

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin hicri 1103-cü ilin şaban ayında (miladi aprel-may 1692) Rumeli qazəsgəri Başmaqçızadə Əli əfəndiyə yazdığı qəsidədə onun Yanya qazısı vəzifəsinə təyin olunmaq istədiyi görünür. O, uğradığı böyük fəlakətdən bəhs edərək ən ailə üzvlərinin əksəriyyətinin öldürüldüyünü, sağ qalan qızının da xilas olmaq üçün nicat gözlədiyini yazır. Həmin il Əbu Səidzadə Feyzullah əfəndi şeyxülislam olanda şair Tekirdağ müftüsü (vilayətlərdə din işlərinə baxan adam) vəzifəsinə və xaric (mədrəsədə rütbə) dərəcəsi ilə oradakı Rüstəm Paşa mədrəsəsində müdərri təyin edilir. Burada 8 il qalan Əlaəddin Sabit Bosnəvi hicri 1104-cü ilin ilk yarısında (miladi 1693) “yerində daxil” (rütbə) dərəcəsinə yüksəlir. Daha sonra şair Feyzullah əfəndiyə yazdığı qəsidədə “musileyi-səhn” (müdərriyyənin ən yüksək dərəcəsi) dərəcəsinə yüksəlmək istədiyini yazır:

Payeyi-musilə ihsanı eylə bən quluna,
Üləmə heylinə pəhnayî-səhn dar olmaz⁸.

---

⁶Salim. Tezkire-i Salim / Salim. - Dersaadet: Akdam Matbaası, - h. 1315, - s. 192.

⁷Bosnalı, A.S. Divan / tərt. ed. T. Karacan. - Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, - 1991, - 633 s.

⁸Safayi, M. Tezkire-i Safayi / tərt. ed. P.Çapan. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, - 2005, - s.125.

Mühitindən şikayətçi olan Əlaəddin Sabit Bosnəvi Şeyxülislam Seyid Feyzullah əfəndi tərəfindən hicri 1112-ci ilin məhərrəm ayında (miladi iyun-iyul 1700) Saray-Bosna vilayətində mövləvilik vəzifəsinə təyin edilir. Hicri 1109-1110-cu illər (miladi 1697-1698) arasında baş verən Osmanlı-Avstriya müharibəsi səbəbindən xarabaya dönməyə və kasıblığa düşərək Saray-Bosna şəhərində gəlirləri maddi ehtiyacını ödəmədiyi üçün şair tutduğu vəzifəsindən məmnun deyildi. O, bir ildən sonra hicri 1113-cü ilin məhərrəm ayında (miladi iyun-iyul 1701) bu vəzifədən də kənarlaşdırılır. Beləliklə, Əlaəddin Sabit Bosnəvi üçün maddi çətinliklərlə dolu bir həyat başlanır. Həmin dövrdə çox sevdiyi oğlu İbrahimin ölümü də (hicri 1114-cü il, miladi 1702) ona böyük təsir edir. Hökmdar və dövlət adamlarının hörmətini qazanmaq üçün yazdığı müxtəlif mənzumələrdən heç bir nəticə ala bilməyən şair sədrəzəm Qalaylıgöz Əhməd paşa və şeyxülislam Başmaqçızadə Əli əfəndiyə təqdim etdiyi qəsidələrində 3 ildən artıq bir müddətdə işsiz qaldığını qeyd edir. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin şəxsi vəziyyətini əks etdirməsi baxımından divan şeirində nadir rast gəlinən nümunələrdən olan tərziyəndə şəklindəki 9 bəndlik “ərzi-halı” da bu dövrün məhsuludur.

Nəhayət, Əlaəddin Sabit Bosnəvi hicri 1117-ci ilin səfər ayında (miladi iyun 1705) Konyada mövləvilik vəzifəsinə təyin olunur. O, Konyada da çox işləmir. Hicri 1118-ci ilin cəmədiül-əvvəl ayında (miladi avqust-sentyabr, 1706) yenə vəzifəsindən kənarlaşdırılır və İstanbula qayıdır. Bu dəfə işsizliyi çox uzun çəkmiş və hicri 1119-cu ilin zilqədə ayında (miladi fevral, 1708) ona əvvəldən istədiyi Diyarbəkirköy mövləviliyi vəzifəsi verilir. Bu, şairin son vəzifəsi olur və hicri 1121-ci ilin məhərrəm ayında (miladi mart-aprel, 1709) işdən kənarlaşdırılır. O, İstanbula qayıdır və ömrünün sonuna qədər işsiz qalır.

Şair hicri 3 şaban 1124-cü ildə (miladi 5 sentyabr, 1712) vəfat edir. Məzarı Topqapıdan Maltəpəyə gedən yolun kənarında, Ləlizadə ailəsinə və bayramilik təriqətinə mənsub müxtəlif şəxslərin məzarlarının yanında, Sarı Abdulla əfəndinin ayaqları ucundadır.

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin yaradıcılığını araşdırarkən, şairin əsrin digər məsnəvi şairləri kimi qədim fars ədəbiyyatındakı mövzuları işləməkdən mümkün qədər uzaq olmağa çalışdığını görürük. O daha çox zərbi-məsəlləri, xalq deyimlərini, gündəlik

danışıq dilinin ünsürlərini şeirə gətirməklə özünəməxsus bir tərz meydana gətirmişdir. Divan ədəbiyyatındakı mücərrəd anlayış gündəlik hadisələrdə öz əksini taparaq Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əsələrinə yerlilik, millilik qazandırmışdır. Sabit klassik ədəbiyyatın bütün xüsusiyyətlərini öz şeirlərində toplamış, atalar sözü, deyimlər, söz oyunlarında xüsusi bir məharət göstərmişdir. Bu tərz də onu divan şeirində digər şairlərdən fərqləndirərək, ona böyük şöhrət və mövqə bəxş etmişdir. Onun şeirlərinin əsasını atalar sözü, deyimlər, təzadlar, cinaslar təşkil edir⁹.

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “Divan”ı, “Dərənəmə”, “Bərbərnəmə”, “Ədhəm və Hüma” adlı məsnəviləri, Kırım xanı Səlim Gəray üçün yazılmış “Zəfərnəmə”si, “Əmrülleys” adlı kiçik bir mənzuməsi, “Hədisi-ərbəin tərcümə və təfsiri” adlı yarı mənzum, yarı mənsur əsəri vardır. Sabit bu əsərləri ilə bir “Xəmsə” yaratmaq istəmiş, lakin ömrü yetməmişdir.

İkinci yarımfəsil **“Əlaəddin Sabit Bosnəvi və “Külliyat”ının tədqiq tarixi”** adlanır. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyat və yaradıcılığının tədqiqi haqqında məlumatlara təzkirələrdə, Şərq əlyazma kataloqlarında və tədqiqatçıların əsərlərində rast gələ bilərik.

Osmanlı-Türk ədəbiyyatının tədqiqatçısı, çex şərqşünası Yan Rıpkə (1886-1968) 1924 cü ildə nəşr etdirdiyi əsərində Sabitin həyatı və ədəbi irsi haqqında geniş məlumat vermişdir¹⁰. Daha sonra 1928-ci ildə Sabitin “Ramazaniyyə”si¹¹ və 1929-cu ildə isə “Ədhəm və Hüma” məsnəvisi haqqında yazmışdır¹².

Müəlliflərinin Köprülüzadə Məhəmməd Fuad və Şəhabəddin Süleyman olduğu “Osmanlı tarixi-ədəbiyyatı”nda da Sabitə yer ayrılmışdır. Burada Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı haqqında qısa məlumat verilmişdir¹³.

---

⁹Bosnalı, A.S. Divan / tərt. ed. T. Karacan. - Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, -1991, - s. 10.

¹⁰Rypka, Y. Beitrage zur Bioqraphie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit / Y.Rypka. - Prague: Nákl. Filosofické fakulty University Karlovy, - 1924. - 164 p.

¹¹Rypka, Y. Sabit’s Ramazaniyyə Islamica / Y.Rypka. - Leipsik: - 1928. - p. 435-478.

¹²Rypka, Y. Uber Sabit’s romantisches Epos Edhemü Hüma / Y. Rypka. Arciv Orientalni. – 1929. - p.147-190.

¹³Köprülüzadə, M.F., Osmanlı Tarix Edebiyatı / M.F.Köprülüzadə,

Bursalı Məhəmməd Tahir “Osmanlı müəllifləri” əsərində Əlaəddin Sabit Bəsnəvinin 1124-cü ildə vəfat etdiyi məlumatını verir. Şeirdə vahid üslubu olan Əlaəddin Sabit Bəsnəvinin zərbi-məsəllərə daha çox müraciət etdiyini söyləyir. “Hər kəsin bildiyi sözləri öylə tərifanə məzmunlarla nəzm edir ki, oxunduqca səfayab və mütəbəssüm olmamaq qəbil olmaz”¹⁴.

Türk ədəbiyyatında Əlaəddin Sabit Bəsnəvi haqqında ilk geniş araşdırmanı aparan və əsərlərini nəşr etdirən Turqut Karacan olmuşdur. Tədqiqatçı onun bir çox nüsxələri üzərində araşdırma aparmış, qaynaqların verdiyi məlumatlardan və “Divan”dan faydalanaraq, şairin həyatını işıqlandırmağa, ondan əvvəl yaşamış və dövündəki şairlərlə arasındakı münasibəti, nəzirələri üzərində dayanaraq, ondan sonra yaşayan və ondan təsirlənən şairləri araşdırmağa, onun yaradıcılığını ortaya qoymağa çalışmışdır.

Turqut Karacan Əlaəddin Sabit Bəsnəvi əsərlərinin bir çox nüsxələri üzərində araşdırmalar aparmış, bu nüsxələrin heç birini şairin avtoqraf nüsxəsi kimi qəbul etməmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycanda olan əlyazmanı da araşdırmaya cəlb etməyə çalışmış, lakin bu nüsxəni əldə edə bilməmişdir. O, əldə etdiyi nüsxələri incələyərək 8 nüsxə üzərində dayanmış, bu nüsxələrin avtoqrafa daha yaxın olduğunu düşünmüşdür. Bu nüsxələri ən zəngin və səliqəli hesab etmişdir¹⁵.

Turqut Karacan Əlaəddin Sabit Bəsnəvinin “Divan”ını, “Dərənəmə”, “Ədhəm və Hüma” və “Zəfərnəmə” mənzumələrini ayrı-ayrılıqda latın qrafikası ilə nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatına gəldikdə isə, Sabit haqqında ilkin məlumat onun “Külliyyat”ı haqqında Asiya Məmmədovanın 1961-cı ildə “Əlyazmalar fondunun əsərləri” adlı məcmuədə nəşr olunmuş “Əlaəddin Sabitin avtoqraf külliyyatı” adlı kiçik həcmli məqaləsində öz əksini tapmışdır. Burada Asiya Məmmədova Əlaəddin Sabit Bəsnəvinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar

---

S.Ş.Şahabəddin. - İstanbul: Şirket-i Muratbey matbaası, - h. 1332. - s. 379-380.

¹⁴ Bursalı, M.T. Osmanlı müəllifləri / M.T.Bursalı. - İstanbul: Matbaay-ı Amire, - h. 1333. - s. 118-119.

¹⁵ Bəsnəvi, A.S. Divan / tərt. ed. T. Karacan. - Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, - 1991. - 114,116 s.

İnstitutunda mövcud olan “Külliyat”ını avtoqraf hesab edərək, “Külliyat”ın ilk elmi-paleoqrafik təsvirini vermişdir¹⁶.

Bundan əlavə 1963-cü ildə nəşr olunmuş “Əlyazmaları kataloqu”nun I cildində də Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “Külliyat”ının təsvirinə rast gəlirik¹⁷.

İlk sistemləşdirilmiş məlumat isə fil.e.d., professor Azadə Musayevanın “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” XI Respublika elmi konfransının materiallarında nəşr olunmuş “Üziçeli Alaəddin Sabit və əlyazmaları ilə bağlı ilkin sistemləşdirilmiş bilgiler” adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır. Azadə Musayeva Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verərək, onun əsərlərinin dünya kitabxanalarında olan nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsvirini vermiş, əsərlərinin hər biri haqqında ayrı-ayrı yazmışdır¹⁸.

Bu əsərlərdən başqa biz Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri haqqında məlumatlara ensiklopediyalarda da rast gələ bilirik. Bunlar “İslam Ensiklopediyası”, “Türk ensiklopediyası”nın XXVII cildi, tanınmış ədəbiyyatşünas Vəsfî Mahir Kocatürkün “Türk ədəbiyyatı tarixi”, Nihat Sami Banarlının “Rəsimli türk ədəbiyyatı” və şotlandiyalı şərqsünas E.J.V.Gibbin “Ottoman Poetry” əsərləridir.

XVII əsrin böyük şairi Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı və yaradıcılığı təzkirə müəllifləri və müasir araşdırmaçılar tərəfindən hər zaman maraqla qarşılanmış, müəyyən elmi nəticələrə gəlinmişdir. Öz dövrünün şəxsiyyəti olan və şairlər içərisində özünəməxsus üslubu ilə seçilən Əlaəddin Sabit Bosnəvi haqqındakı bu məlumatlar icmal və tarixçə xüsusiyyəti daşımış, əsərləri isə bir neçə müəllif istisna olmaqla təhlil və tədqiq edilməmişdir. Hal-hazırda şairin yaradıcılığının öyrənilməsi və tanıtılması türkdilli

---

¹⁶ Məmmədova, A. Əlaəddin Sabitin avtoqraf külliyyatı // Respublika Əlyazmaları Fondunun əsərləri. [I cild]. - Bakı: Elm, - 1961. - s. 96-99.

¹⁷ Əlyazmalar institutundakı türkdilli əlyazmaların toplu kataloqu [4 cildə] / tərt. ed. A.Musabəyli. II cild. - Bakı: Elm, - 2018. - s. 351.

¹⁸ Musayeva, A.Ş. Üziçeli Alaəddin Sabit və əlyazmaları ilə bağlı ilkin sistemləşdirilmiş bilgiler // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, - Bakı: Nurlan, - 2008. - s. 108-145.

ədəbiyyatımızın problem məsələlərindəndir. Tədqiqata cəlb edilmiş mənbə və ədəbiyyat Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyat və yaradıcılığını daha ətraflı, dərinlən öyrənməyə və tanıtmağa müəyyən mənada imkan verir.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslı **“Balkan yarımadasında türk ədəbi mühiti, Əlaəddin Sabit Bosnəvi ədəbi irsinin təsir dairəsi və onun şeirlərinə yazılan nəzirələr”** adlanır. Bu yarımfəsildə Balkan yarımadasında yaranmış türk ədəbi mühiti haqqında məlumat verilmiş, burada yaşayan və türk dilində yazıb yaradan şairlərin adları çəkilmişdir. Türk ədəbiyyatşünaslığına böyük töhfələr verən şairlərin bir çoxu Balkan ölkələrinin şəhərlərində dünyaya göz açıb. Bu cəhətdən Bosniya da türk ədəbiyyatşünaslığında mühüm rol oynayan ölkələrdən biridir. 1463-cü ildə Osmanlı sultanı Fatih Sultan Məhmədin (1432-1481) fəthindən sonra bosniyalılar İslam dinini qəbul etmişdir. Osmanlı hakimiyyəti illərində bosniyalılar dövlətin hərbi, elmi, ədəbi və idarəçilik sahələrində mühüm vəzifələrdə çalışmışlar. Xatırladaq ki, türk ədəbiyyatşünaslığında Bosniyada yaşayıb-yaradan, türk dilində şeirlər yazan və ya əslən bosniyalı olub Türkiyədə yaşayıb-yaradan, türk dilində yazan şairlər də geniş tədqiqat obyektı olmamışdır.

Bu fəsildə həmçinin Sabitin ədəbi irsindən təsirlənən şairlərin adları çəkilmiş, şeirlərinə yazılan nəzirələrə nümunələr göstərilmiş, şairin özünün yazdığı nəzirələrdən örnəklər verilmişdir. Əlaəddin Sabit Bosnəvi klassik ədəbiyyatın qanunlarından uzaqlaşaraq şeirə gətirdiyi yeni ruh və yeni forma ilə yadda qalıb. Onun ədəbi irsi sonralar şairlər üçün maraq kəsb edib, şeirlərinə nəzirələr yazılıb, yolundan getməyə çalışıblar. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin ədəbi irsindən təsirlənən, şeirlərinə nəzirələr yazan şairlərdən Münif, Bəliğ İsmayıl, Hətəm Akovalızadə, Silləli Süruri, Öndərənlu Fazil, Şeyx Qalib və İzzət Molla çox tanınır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Əlaəddin Sabit Bosnəvi “Küllıyyat”ı nüsxələrinin müqayisəli-tekstoloji təhlili”** adlanır və bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əlyazma nüsxələri”** haqqındadır. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin dünya kitabxanalarında altmış beşdən çox əlyazma nüsxəsinin olduğu müəyyən edilib. Bu əlyazma nüsxələri London,

Marburq, Berlin, Sankt Peterburq, Bakı, Kayseri, Ədirnə, Kütahya, Konya, Vatikan, Upsala, İstanbul kitabxanalarında muhafizə olunur. İstanbulda Ayasofiya Kitabxanası, Millət Kitabxanası, Süleymaniyyə Kitabxanası, Topqapı Sarayı Muzeyi Kitabxanası, İstanbul Universiteti Kitabxanası, Bəyazid Dövlət Kitabxanası, Köprülü Kitabxanasında Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əsərlərinin otuz səkkizə yaxın nüsxəsi mövcuddur. Bunlardan başqa əsərlərinin bəzi Avropa və Şərq əlyazma kataloqlarında təsviri vardır¹⁹. Əlaəddin Sabit Bosnəvi “Külliyat”ının əlyazma nüsxələrinin elmi-paloeqrafik təsviri aşağıda xronoloji ardıcılıqla dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

İkinci yarımfəsil **“Araşdırılan nüsxələrin elmi-paloeqrafik təsviri”** adlanır. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əlyazma nüsxələrindən yalnız bir ədədi Azərbaycanda, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-25 şifri altında qorunur. Bu nüsxənin müqayisəli araşdırmasının aparılması üçün Türkiyə kitabxanalarından 7 nüsxə əldə edilərək tədqiqatə cəlb olunub. Bu nüsxələrin tədqiqatə cəlb edilməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- 1) nüsxələrin tam olması;
- 2) zəngin olması;
- 3) daha oxunaqlı olması;
- 4) səliqəli olması;
- 5) avtoqrafa daha yaxın hesab edilməsi.

Əldə etdiyimiz nüsxələr Ankara Milli kitabxanasından A550, A1949, İstanbul Topqapı Sarayı Muzeyinin kitabxanasından H.878, H.901, H.902, E.H.1620 və Kayseri Raşit əfəndi kitabxanasından olan nüsxələridir. Araşdırmaya cəlb olunan ən qədim nüsxə Bakı nüsxəsidir. Buna görə də əsas olaraq bu mətn götürülmüşdür. Bu nüsxənin əsas götürülməsinin başlıca səbəbləri isə səhvlərin nisbətən az, oxunaqlı olmasıdır. Dissertasiyada nüsxələrin paloeqrafik təsviri və onlar haqqında ayrı-ayrı, geniş məlumat verilmişdir.

“Əlaəddin Sabit Bosnəvi “Külliyat”ı nüsxələrinin mətnşünaslıq baxımından müqayisəli tədqiqi” adlı üçüncü yarımfəsildə Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “Külliyat”ı əldə edilən digər

---

¹⁹ Musayeva, A.Ş. Üziçeli Alaəddin Sabit və əlyazmaları ilə bağlı ilkin sistemləşdirilmiş bilgiler // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, - Bakı: Nurlan, - 2008, - s. 110.

əlyazma nüsxələri ilə qarşılaşdırılaraq istər tarixilik, istərsə də tekstoloji, filoloji baxımdan tərəfimizdən təhlil olunmuşdur. Külliyyatın mətnini oxuyarkən qarşımıza pozulmuş, çətin oxunan və oxunması mümkün olmayan yerlərlə çox rastlaşdıq. Bu sözlərin aydınlaşması digər mətnlərlə müqayisə edilərək ümumi fikrə gəldikdən sonra mümkün olmuşdur. Tekstoloji araşdırma apararkən müəyyən etdiyimiz fərqlilikləri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. Sözlərin əlavə və ya ixtisar edilməsi, yaxud digər sözlərlə əvəz edilməsi;

2. Misralarda sözlərin əlavəsi, ixtisarı və yerdəyişməsi;

3. Misraların yerdəyişməsi, ixtisarı;

4. Beytlərin yerlərinin dəyişdirilməsi və ya düşürülməsi.

Müqayisəsi aparılan mətnlərdə sözlərin əvəz olunması bu şəkildə qarşımıza çıxdı: türk sözləri türk sözləri ilə, türk sözləri ərəb-fars sözləri ilə və ya əksinə və ərəb-fars sözləri ərəb-fars sözləri ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn: etdi اتدى //əsdi اسدى, bin (بيك)//yüz (يوز), qullan (قلان)//dəst ur (دست اور), çeşmi (چشمى)//gözlər (كوزلر), nasut (ناسوت)//mələkut (ملكوت), mihinə (محينه)//rehin (رحين) və s.

Bakı nüsxəsində sözlərin ixtisar edilməsi faktlarına da rast gəlirik. Bu sözlərin bəziləri bilərəkdən, bəziləri isə təsadüfən düşürülmüşdür. Sözlərin ixtisarının əksəriyyətinin diqqətsizlik ucbatından baş verdiyini düşünürük. Buna təsadüfi ixtisarlara da deyə bilərik. Amma bəzən bilərəkdən edilmiş ixtisarlara da qarşımıza çıxır. Bunun səbəbi dövrün poetik tələbinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş xüsusi qəliblərdir. Misralar qəlibə uyğun gəlmədikdə və ya sığışmadıqda bu hadisə baş verir. “Külliyyat”dan söz ixtisarlara bir çox nüsxələr verə bilərik:

Xasavü naqavü ahuvü **zibü** zəbbü əjdərha²⁰.

خصا و ناقه و اهو وزب و ضب و اژدرها

---

²⁰ Divan-i Sabit // Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, B.1268, - h. 1137, - s.3; Killiyat-i Divan-i Sabit Efendi // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.878, - h. 1168, - s. 35; Sabit // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.901, -h. 1148, - s. 2; Sabit Efendi // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.902, - h.1161, - s. 5; Sabit // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, E.H.1620, -h. 1204, - s.3; Külliyyat-i Sabit // Ankara Milli Kütüphanesi, A.1949, - h. 1162. - s.2; Sabit // Ankara Milli Kütüphanesi, A.550, - s.3.

Sipariş **qıldı** dəftərxaneyi-icmali-balayı²¹.

سپارش قیلدی دفترخانہء اجمال بالایی

Yuxarıda göstərdiyimiz örnəklərdə misralarda “ziyb” (ضیب), “qıldı” (قیلدی) sözləri digər nüsxələrdə yazılmış, lakin Bakı nüsxəsində düşmüşdür.

Mətnə sözlərin əlavə edilməsi hadisəsi daha az baş vermişdir. Bu hallar az da olsa müqayisə zamanı üzə çıxarılmışdır. Elə sözlər vardır ki, onlar digər nüsxələrdə görünməsə də Bakı nüsxəsinə əlavə olunmuşdur. Məsələn:

Döküldi maideyi-əbr şöylə kim xurşidi ol²².

دوکلدی ماءده ابر شویله کیم خورشید اول

Göricək səbzeyi-xəttin dedi çü piri-murtaz²³.

کوریک سبزه خطک دیدی چو پیر مرتاض

Yuxarıda göstərilən örnəklərdə ilk misrada “ol” (اول) sözü, digərində isə “çü” (چو) sözü əlavə olunmuşdur.

Mətni tədqiq edərkən əlavə və ixtisardan başqa misralarda sözlərin yerdəyişməsinə də təsadüf olundu. Bu yerdəyişmələr də bəzən təsadüfən baş vermiş, bəzən isə bilərəkdən edilmişdir. Mətnə kifayət qədər örnəklərlə qarşılaşdıq, onların bir qismini göstərmək olar. Məsələn Bakı nüsxəsində:

Bu naliş ilə nə xod yürək qalur nə cigər,
Xərabə məstəbədə nə şərab olur, nə kəbab²⁴.

²¹ Divan-i Sabit // Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, B.1268, - h. 1137, - s.4; Killiyat-i Divan-i Sabit Efendi // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.878, - h. 1168, - s.35; Sabit // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.901, -h. 1148, -s.3; Sabit Efendi // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.902, - h.1161, - s.6; Sabit // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, E.H.1620, -h. 1204, - s.4; Külliyyat-i Sabit // Ankara Milli Kütüphanesi, A.1949, - h. 1162. - s.2; Sabit // Ankara Milli Kütüphanesi, A.550, - s.6.

²² Sabit külliyyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu, M-25, - h.1124, - s. 8.

²³ Sabit külliyyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu, M-25, - h.1124, - s. 71.

²⁴ Sabit külliyyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu, M-25, - h.1124, - s. 46.

بو نالش ايله نه خود يورك قالور نه جكر
خرايه مصطبه ده نه شراب اولور نه كباب

Şəklində olan beyt A.1949, A.550, E.1620, H.901, H.902 və Kayseri nüsxələrində aşağıdakı şəkildədir:

Bu naliş ilə nə xod cigər qalur, nə yürək,
Xərabə məstəbədə nə şərab olur, nə kəbab²⁵.
بو نالش ايله نه خود جكر قالور نه يورك
خرايه مصطبه ده نه شراب اولور نه كباب

H.878 nüsxəsində isə belədir:

Bu naliş ilə nə xune-cigər qalur, nə yürək,
Xərabə məstəbədə nə şərab olur, nə kəbab²⁶.
بو نالش ايله نه خون جكر قالور نه يورك
خرايه مصطبه ده نه شراب اولور نه كباب

Bu beytdə həm sözlərin yerdəyişməsi baş vermiş, həm də ل nüsxəsində “xod”sözü “xun” sözü ilə əvəz olunmuşdur.

Tədqiqata cəlb olunan Sabit “Küllüyyat”ının mətnində diqqəti çəkən digər proses mətnədə beytlərdə misraların yerlərinin dəyişməsi və ya ixtisarıdır. Bakı nüsxəsində

Bənimlə şəxsi-qəmi-eşq hər səhər qalqar,
Səninlə hər gecə əğyare-natəraş yatur²⁷.
بنمله شخص غم عشق هر سحر قالقر
سنكله هر كجه اغيار نا تراش ياتور

²⁵ Divan-i Sabit // Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, B.1268, - h. 1137, - s.69; Sabit // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.901, -h. 1148, - s.87; Sabit Efendi // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.902, - h.1161, - s.86; Sabit // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, E.H.1620, -h. 1204, - s.82; Küllüyat-i Sabit // Ankara Milli Kütüphanesi, A.1949, - h. 1162, - s.97; Sabit // Ankara Milli Kütüphanesi, A.550, - s.238.

²⁶ Killiyat-i Divan-i Sabit Efendi // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.878, - h. 1168, - s.82.

²⁷ Sabit küllüyyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu, M-25, - h.1124, - s. 55.

kimi olan beytin misraları hər nüsxədə müxtəliflik göstərir. Məsələn, bu beyt A.1949 nüsxəsində

Bənimlə şəxsi-qəmi-eşq hər səhər qalqar,
Səninlə hər gecə ol zülf-müşkpaş yatur²⁸.
بنمله شخص غم عشق هر سحر قالقر
سنکله هر کجه اول زلف مشک پاش یاتور

E.1620 nüsxəsində

Girüb fəraşına çün məğribiyi-gisudar,
Səninlə hər gecə ol zülfü müşkpaş yatur²⁹.
گیرب فراشنا چون مغربی گسودار
سنکله هر کجه اول زلف مشک پاش یاتور

kimi yazılmışdır. Göründüyü kimi, beytdə bəzən birinci misra, bəzən isə ikinci misra dəyişmişdir. Bu da şübhəsiz ki, beytin mənasına öz təsirini göstərir. Belə ki, Bakı nüsxəsində beytin mənası “mənimlə hər səhər eşq qəmi qalxır, səninlə hər gecə yonulmamış, kobud rəqib yadır” kimidirsə (yəni mən sevginin, məhəbbətin qəmi, kədəri ilə yatıb-qalxıram, sən isə başqaları ilə), A.550 nüsxəsində “mənimlə hər səhər sevginin kədəri qalxırsa, səninlə hər gecə ətir saçan saçlar yadır” kimi, E.1620 nüsxəsində “Səninlə hər gecə o axşam müşk ətir saçan qara saçlar yatağa girib yadır” kimidir. Bakı nüsxəsində beytin mənası açıq-aşkar digərlərindən fərqlənir. Digər nüsxələrdə isə bu beyt qeyd olunmamışdır.

“Əlaəddin Sabit Bəsnəvi “Külliyat”ının poetik təhlili” adlanan üçüncü fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil “Əlaəddin Sabit Bəsnəvinin poetik irsinin mövzu və fikir istiqamətləri” adlanır. Sabitin ədəbi irsini poetik cəhətdən araşdırarkən əsas faydaladığımız mənbə şairin “Divan”ıdır. Sabit Klassik divan şeirinin bütün xüsusiyyətlərinə bələddir. O qəsidə, tərcibənd, məsnəvi janrında daha çox uğur qazanmışdır. Onun qəsidələrindən meracnamə, ramazaniyyə, məsnəvlərindən olan “Zəfərnəmə” məsnəvisi klassik ədəbiyyatın ən gözəl örnəklərindən hesab oluna bilər. Belə ki, bu

²⁸ Külliyat-i Sabit // Ankara Milli Kütüphanesi, A.1949, - h. 1162, - s.105.

²⁹ Sabit // Topkapı Sarayı Kütüphanesi, E.H.1620, -h. 1204. - s.91.

əsərlər qüvvətli və zəngin təsvir xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Qəzəllərinə gəlincə isə Sabit daha çox bu növdə hikmətli fikirlərini əks etdirməyə çalışmışdır. Qəzəllərinin əksəriyyəti təmiz insani hisslərin tərənnümünə həsr edilmiş ecazkar ədəbiyyat nümunələridir. Sabit divan ədəbiyyatına mükəmməl qəsidələr bəxş etsə də, məsnəviləri ilə daha çox şöhrət qazanmışdır. Uğurlu məsnəvilər yaradan şair məsnəvilərinin mövzusunun gündəlik yaşanan hadisələrdən götürmüşdür. Məsnəvilərindən “Dərənəmə” və “Bərbərnəmə” yerli mövzudadır. Yarımçıq olan “Ədhəm və Hüma” məsnəvisində az da olsa təsəvvüf nişanələrinə rast gəlmək mümkündür. Məsnəvilərində Sabit realistdir. Bəzən zarafatlarla dediyi sözlər yeri gələndə rahatca bayağı və kobud sözlərə çevrilə bilər. Tipləri, sosial həyatı təsvir edərkən istehzal ifadələrdən yerində istifadə etmişdir:

Dəndani-səbi kibi nə bitməz işimiz var,
Bir loğma üçün xalqa təmənnə nə bələdir³⁰.

Sabit divan şeirinin digər janrlarında da (rübai, qitə, maddeyitarix, lüğəz, müsəddəs, müfrəd) çıxış etmiş, özündən sonra gələcək şairlər üçün bir məktəb mahiyyətində əsərlər yaratmışdır. Klassik Şərq ədəbiyyatında qəlibləşmiş mücərrədlik düşüncələrində uzaqlaşmağa çalışan şair mövzuları xalq dilinə yaxınlaşdırmaq baxımından gördüyü işlərlə istər dövründəki və ya sonra yaşayan, yaradan şairlər tərəfindən, istərsə də oxucusu tərəfindən rəğbətə layiq görülmüşdür.

Bu yarımfəsildə Əlaəddin Sabit Bəsnəvinin “Lalənin” rədifli qəzəli şairin lirikasının səciyyəvi nümunəsi kimi təhlil olunmuşdur. Şairin divanında 355 qəzəl mövcuddur. Onun qəzəlləri hər zaman özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bir çox mövzuları əhatə edən qəzəllərində müxtəlif obrazlar da yer alır. Şairin “Lalənin” rədifli qəzəli də bunlardan biridir. Bu yarımfəsildə Sabitin “Lalənin” rədifli qəzəl poetik cəhətdən təhlil olunmuş, qəzəlin quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

İkinci yarımfəsil Sabit “Küllüyyat”ının **“Əlaəddin Sabit**

---

³⁰Sabit küllüyyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu, M-25, - h.1124, - s. 73.

Bosnəvi şeirin dil, üslub, vəzn və şəkil xüsusiyyətləri” haqqındadır. Türk ədəbiyyatının əvvəlki və bundan sonrakı dövrlərdə ərəb və fars dillərinin təsiri altında qaldığı hamıya məlumdur. Bu dövrdə də ərəb və fars dilləri divan ədəbiyyatında öncəlik təşkil etmişdir. Ərəb və fars dillərindəki sözlər, tərkib və qanunlarla inkişaf edən bu şeir dili XVI əsrdə ən kamil və yüksək səviyyəyə gəlmiş, Türk şairləri İran modellərini uğurla təqlid etmişlər. Bu dillərdəki sözlərin ərüz vəzninə uyğunluğu, bu sözlərin daha da çox istifadə olunmasına gətirib çıxarmış, söz birləşmələri artmış, dil ərəb və fars dillərinin hakimiyyəti altına girmişdir. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin isə İran təqlidiçiliyindən uzaq olmağa çalışdığını görə bilərik. Əsasən qəsidələrində klassik ədəbiyyatın ərəb və fars ifadələrini görmək mümkündür. Sabit türk sözlərinə çox yer verməyə çalışmışdır. Tərcibənd və qitələrində türk sözlərinin daha çox olduğu nəzərdən qaçmır. Ərəb və fars dilləri ilə yanaşı Sabit əsərlərində qərbdən keçmiş sözlər də yer alır. Buna misal olaraq parankon, ceneral, pastav və s. sözləri göstərə bilərik.

Sabit dövrünün digər şairləri kimi şeirlərini ərüz vəznində yazmışdır. XVII əsrdə ərüz vəzninə hakim olan türkdilli şairlərin şeirlərində imalələr, zihafılar daha az nəzərə çarpırdı. Buna baxmayaraq Sabitdə imalə və zihafılara tez-tez rast gəlinir. Mənzumələrində ərəb, fars sözlərinin ərüz vəzninə uyğunluğu görünən Sabit vəznin bütün qaydalarına əməl etməyə çalışmış, lakin sevdiyi atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən, həmçinin türkcə sözlərindən çox istifadə etməsi səbəbilə vəznə bir çox xətalara yol vermişdir. Sabit ərüz vəzninin bütün bəhrindən istifadə etməmişdir.

Şəkil xüsusiyyətlərinə görə Əlaəddin Sabit Bosnəvinin külliyyatı janrların kəmiyyəti baxımından zəngindir. O, divan ədəbiyyatının demək olar ki bütün janrlarından bəhrələnmişdir. O qələmini qəsidə, meracnamə, nət, qəzəl, məsnəvi, maddeyi-tarix, lüğəz, təxmis, tərcibənd, müsəmmət, müsəddəs, mürəşşər, qitə, rübai, müfrəd kimi janr və formalarda sınamışdır. Şair bu janrları özünəməxsus tərz, orijinal fikirlərlə zənginləşdirmişdir.

Üçüncü yarımfəsil **“Əlaəddin Sabit Bosnəvi poeziyasında bədii təsvir vasitələri və xalq yaradıcılığından istifadəsinin hüdudları”** adlanır. Klassik ədəbiyyatın vazkeçilməz tərkib

hissələrindən olan, şeirə gözəllik gətirən, məna və sözü bəzəyən və zənginləşdirən bədii ifadə və təsvir vasitələrinə XVII əsrdə də şairlərin əsərlərində rast gələ bilərik. Sabit müasirlərindən fərqli olaraq, divan ədəbiyyatının müəyyən qəlibi içində yazılan şeirə yeni bir ruh, şəkil gətirmişdir. Onun şeirlərinin xarici görünüşünə rəng, lətifə və gündəlik söz oyunları hakimdir. Qəsidələrində geniş təbiət təsvirlərinə yer verildiyi kimi, sosial həyatla əlaqədar təsvirlər də nəzərə çarpır. Sabit qəzəllərində sənətkarənə şeir ənənəsinə əhəmiyyət verməmiş, xalq deyimləri və atalar sözü ilə meydana gətirdiyi şeirini söz oyunları, kinayə və təzadlar üzərində qurmuşdur. Onun əsərlərində şeirlərini daha da gözəlləşdirən təkrir, kinayə, təzad, bədii xitab, bədii sual, mübaliğə, təşbeh, epitet, istiarə kimi bədii ifadə və təsvir vasitələri qarşımıza çıxır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış növlərindən olan atalar sözü-yığcam, hikmətli nəsihətlər, həyat-məişət haqqında, insan xasiyyəti, vərdişi haqqında qənaət, bəzən də məcazi mənada işlənən dolğun ifadələrdir. Şifahi xalq ədəbiyyatında atalar sözü ilə yanaşı zərbi-məsəllər də işlədilir. Zərbi-məsəllər isə əsl mənasından uzaqlaşaraq başqa məna qazanan iki və ya daha çox sözdən ibarət olan söz birləşməsidir. İstər atalar sözü, istərsə də zərbi-məsəl xalq müdriqliyini ifadə etdiyi üçün böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də insanlar istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə onlara tez-tez müraciət edir, söylədikləri fikri atalar sözü və məsəllər vasitəsilə qüvvətləndirməyə çalışırlar. Şair və yazıçılar öz əsərlərində bu hikmətli nümunələrə tez-tez müraciət etdikləri kimi, özləri də orijinal məsəllər yaradırlar.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər XII əsrdən məsnəvi, qəsidə və qəzəllərdə istifadə olunmağa başlamışdı. XIX əsrin sonuna qədər şairlərin əsərlərində sadəlik, millilik, yerlilik qazandıran bir sənət olmuşdur. Bir çox divan ədəbiyyatı şairləri əsərlərində atalar sözləri və deyimlərə yer vermişlər. Sabit də bu şairlərdən biridir. Qəlibləşmiş atalar sözləri onun qələmində şəkil olaraq dəyişikliyə uğramış, bəzi sözlər vəznə uydurulmaq üçün dəyişdirilmiş, türk dilində olan sözlər yerini ərəb və fars dillərinə vermişdir. Onun şeirlərindəki bəzi atalar sözləri və məsəllərə baxsaq, onların dövrümüzdə də öz şəklini və mənasını qoruyub saxladığını görə bilərik. Məsələn zərbi-

məsəllərdən: bir içim ab, bağına basmaq, alur göz ilə baxmaq, bir qaşığıq suda boğmaq, əl altında iş görmək, ələ vermək, atalar sözlərindən: atəşlə pambıq bir araya gəlməz, axmazsa damlar, dərdini söyləməyən xəstəyə timar olmaz, Allah daşına, toprağına bərəkət versin (alqış) və s.

Nəticədə tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

- XVI-XIX əsrlərdə Osmanlı türklərinin təsiri ilə Balkan yarımadasında elm, mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafı məsələləri təhlil edilmiş, burada yaşayıb yaradan, Osmanlı-Türk ədəbiyyatına töhfələr verən şairlər haqqında qısa məlumat verilmişdir;

- Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi və əsərlərinin tanınması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni elmi baza formalaşdırır. Tədqiqata cəlb edilən mənbə və elmi ədəbiyyat nəinki şairin həyat və yaradıcılığını, eləcə də dövrünü dərinləndirən öyrənməyə və ədəbi hadisələri təhlil etməyə imkan verir;

- Əlaəddin Sabitin öz dövründə və özündən sonrakı dövrlərdə şairlərə təsir etdiyi və şeirlərinə nəzirələr yazıldığı müəyyən edilmişdir. Onun özünün də bəzi şairlərin şeirlərinə nəzirələr yazdığı, onların üslubunu izlədiyi ortaya çıxarılmışdır. Şairin Osmanlı-Türk ədəbiyyatında qəbul edilən və izlənilən özünəməxsus yeri və dəst-xəttinin olduğu qənaətinə gəlinmişdir;

- Əlaəddin Sabit Bosnəvinin dünya kitabxanalarındakı altmış beşdən çox əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri verilmişdir. AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-25 şifrəsi altında qorunan tək nüsxə əsas götürülmüş, digər nüsxələrlə müqayisə edilmişdir;

- Əlaəddin Sabitin “Külliyat”ının əlyazma nüsxələrinin araşdırılma prosesində müxtəlif məqsədli və məqsədsiz buraxılmış nöqsanlar, xətalər, nüsxələr arasında müəyyən fərqlər aşkar edilmişdir. Həmin fərqlər qruplaşdırılaraq izah olunmuş, müəllif üslubuna daha yaxın olanları saxlanılmışdır;

- Klassik ədəbiyyata yeni ruh gətirən Əlaəddin Sabit Bosnəvinin özündən əvvəlki şairlərin, eləcə də müasirlərinin lirik və coşqun idealist qəlibindən çıxaraq öz şeirlərini realistik üslub

üzərində qurduğu müəyyən edilmişdir. Qəzəlləri, tarixi mənzumələri, qəsidələri, xüsusilə də “Meracnamə” və “Ramazaniyyə” qəsidələri yüksək qiymət görməsinə baxmayaraq Əlaəddin Sabitin əslində uğurlu bir məsnəvi şairi olduğu müəllif tərəfindən qəbul edilmişdir;

- Sabitin “Külliyat”ının bədiilik baxımından daha mənalı və zəngin olduğu, şairin şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrindən ustalıqla bəhrələndiyi ortaya çıxarılmışdır. Onun şeirlərində istifadə etdiyi bədii ifadə vasitələri, dili, özünəməxsus üslubu, xalq yaradıcılığı ilə bağlılığına diqqət çəkilmişdir. Sabitin məhəbbət şairi obrazını yarada bilmədiyi, divan şeirinin məsnəvi, tərcibənd, qəsidə növündə daha çox müvəffəqiyyət qazandığı xüsusilə vurğulanmışdır;

- Şairin atalar sözləri və zərbi-məsəlləri şəkil olaraq dəyişikliyə uğratması, bəzi sözləri vəznə uyğunlaşdırmaq üçün dəyişdirməsi, türk dilində olan sözlərin yerinə dövrün tələbi ilə ərəb və fars dillərindən sözlərlə əvəzləməsi müəyyən edilmişdir. Onun şeirlərində verdiyi bəzi atalar sözləri və zərbi-məsəllərin dövrümüzdə öz forma və mənasını qoruyub saxladığı və istifadə edildiyi aşkara çıxarılmışdır.

Beləliklə, Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı, ədəbi irsi və sənətkarlığının tədqiq edilməsi, “Külliyat”ın müxtəlif əlyazma nüsxələrinin mətnşünaslıq baxımından müqayisəli təhlil olunması Azərbaycan-Türk ədəbiyyatşünaslığına qazandırılan töhfədir. Gələcəkdə Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əsərləri transfoneliterasiya ediləcək, elmi-tənqidi mətni hazırlanacaq və nəşr olunacaq.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və müddəaları isə aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin "Külliyyat"ında yer alan atalar sözləri və zərbi məsəllərin Azərbaycan folklorunda qarşılaşdırılması // "Uluslararası qarşılaşdırılmalı edebiyat, edebiyat və dil öyrətimi konqresi" məcmuəsi, - Ankara: Qazi Universiteti, - 29 aprel-1 may, - 2009, s. 339-342.
2. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olan "Külliyyat"ı haqqında // "III Uluslararası türk dili və edebiyatı öyrənci konqresi" məcmuəsi, - İstanbul: - 20-22 sentyabr, - 2010, s. 367-370.
3. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin həyatı və yaradıcılığı // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Xəbərlər , № 1, - Bakı: Müəllim, - 2012, s.26-32.
4. Əlaəddin Sabit Bosnalı "Külliyyat"ının əlyazma nüsxələrinin tekstoloji təhlili // "VI Uluslararası türk kultürü, sanatı və kültürel mirası sempozyumu" məcmuəsi, - Milan: - 2012, - s.303-312.
5. Əlaəddin Sabit Bosnəvi "Külliyyat"ında vəzn və janr xüsusiyyətləri // Gənc alimlərin əsərləri, № 7, - Bakı: - 2013, - s.322-330
6. Əlaəddin Sabit Bosnəvi "Külliyyat"ının əldə olunmuş nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri XIII Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: Elm və təhsil, 24 may, - 2013, - s.454-461.
7. Əlaəddin Sabit Bosnəvi "Külliyyat"ının nüsxələrinin müqayisəli təhlili // Filologiya məsələləri № 4, - Bakı: Elm və təhsil, - 2013, - s. 389-400.
8. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin poetikası // Akademik Vasim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş "Şərqsünaslığın aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: 27-28 iyun, - 2013, - s. 382-383.
9. Əski türk ədəbiyyatına lalə mövzusu və Bosniyalı Sabitin

- "Lalənin" rədifli qəzəli // "VIII Uluslararası türk kultürü, sanatı ve kültürel mirası koruma sempozyumu" məcmuəsi, - Konya: - 15-17 may, - 2014, - s. 123-126.
10. Ələəddin Sabit Bosnavinin əsərlərində bəzi adət və ənənələr // "III Uluslararası türk sanatları, tarihi ve folkloru konqresi" məcmuəsi, - Delhi: - 20-26 sentyabr, - 2015, - s.265-267.
  11. Ələəddin Sabit Bosnalı "Külliyat"ında dil və üslub // Filologiya məsələləri, - Bakı: - 2018, - № 8, Elm və təhsil, - s. 255-261.
  12. Ələəddin Sabit Bosnəvinin "Ədhəm və Hüma" məsnəvisinin tekstoloji təhlili // IV Uluslararası Mir Hamza Nigari Azərbaycan Cumhuriyyətinin Kuruluşunun 100. yılında Azərbaycan-Türkiye ilişkileri sempozyumu, - Amasiya: - 25-27 noyabr, - 2018, s. 224-228.
  13. Turkic literary environment on the Balkan Peninsula and Aladdin Sabit Bosnavi / Гуманитарный Трактат научный журнал о гуманитарных науках, - Кемерово: Издательский дом «Плутон», - 2018, с. 63-66.

Dissertasiyanın müdafiəsi **28 iyun 2022-ci il** tarixində saat **11⁰⁰-da** AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31-Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001. Bakı şəh. İstiqlaliyyət küçəsi, 53. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Disseertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat *25 may 2022-ci il* tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.05.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46321

Tiraj: 100